

קדימויות לטיפול בזקן

תקציר*:

הצגת הנושא: לאור המשאבים האנושיים והכספיים המוגבלים בדרך כלל — למי יש לתת עדיפות, בעיקר בין הורים, בני זוג, ילדים וקרובים אחרים. החילוקים בין חיובי גוף וממון, דאורייתא ודרכנן, בין אם יש פקו"נ בין שאין פקו"נ.

כבוד אב לעומת ישיבה בא"י.

המסקנות: ישנם חילוקים בסדר הקדימויות בין איש לאשה ובין חיובי הגוף לחיובי הממון. לאשה אין חיובים כספיים מיוחדים כלפי הבעל והילדים. חיובי הבעל לאשתו ולילדיו עיקרם ממוניים. החיובים כלפי ההורים הם בעיקר גופניים ורק במדה משנית ממוניים. החיובים כלפי ת"ח, כהן וזקן הם גופניים. פקו"נ קודם לכל, ואין דוחים נפש מפני נפש, אבל קדימויות בהצלה קיימות, ות"ח קודם לכל. עניי העיר קודמים לעניי ירושלים, ועניי ירושלים לעניי א"י, ואלה לשאר עניים.

דיון*:

מר בנציון כרם:

הנושא בו נדון היום — אחריות ילדים להורים מזדקנים — הוא סוגיא משפחתית-מרכזית בחיינו. אמנם נושא זה העסיק גם את הדורות הקודמים, אבל ההיקף והעצמה שלו גדלו מאד בימינו.

מה הדימוי שיש לכל אחד מאתנו על ילדים והורים מזדקנים? האם המצב הוא אחיד? האם הכוונה לאותו זוג בני ה-60 כשהילדים הם בני 30, או שמא בני 75 או אם בת 90 שיש לה 4 ילדים, הגדול בן 68 והצעיר בן 60? האם אנו מדמיינים לעצמנו מצב אפשרי בו הגדול בן 70 והצעיר בן 50?

עלינו לחשוב על כולם, כשאנו עוסקים בנושא "הורים מזדקנים שילדיהם צריכים לטפל בהם". על כן הנושא מורכב, וכל שכבת גיל צריכה טיפול שונה. בשנים האחרונות נוצרה שכבה גילאית חדשה — אלה מעל 75 שנה, ויש 100 אלף איש בגיל זה בארץ.

פירוש הדבר: אחד מתוך שלושה זקנים הוא בן 75 ומעלה. עד סוף העשור הזה "יקפוץ" אחוז הזקנים מעל גיל 65 מ-30% ל-40%, ויש אפוא להדגיש, כי ציבור ההורים יהיה זקן יותר, וטיפול הילדים בהוריהם יהיה רב יותר; ככל שגיל ההורים עולה, כן עולה גיל ילדיהם. ואם ההורים בני 80 או 90 אזי מדובר בבנים בני 50, 60 ואף 65, שהם כבר בגיל הפרישה, תפקודם יורד, והם רואים את עצמם כבר

* התקציר נכתב על ידי הרב א. נבנצל שליט"א. הדיון נרשם על ידי אחד השומעים (ש. כהן) והועבר לרב נבנצל שהגיה, תיקן והוסיף מראי מקומות.

כמזדקנים. כלומר, מצד אחד אדם בגיל 65 רואה את עצמו כאב מזדקן, ואולי כבר זקוק לטיפול, ומאידך הוא בן להורים בגיל מופלג המצפים ממנו כבן שיטפל בהם. נוצר מצב שאנו עומדים בפני תקופה חדשה — שכל הדור מזדקן. נקודה נוספת שעליה יש לדון: אם יהיה לנו ציבור של 150 אלף איש מעל גיל 75, אשר רובם יגיעו לגיל 80, 85 ו-90, ברור שציבור גדול זה יבלה חלק נכבד מחייו בפרישה מעבודה, וכן במצב נפשי מיוחד: בתקופה של זיקנה. וילדים הצריכים לטפל בהורים מזדקנים יצטרכו לטפל בהם תקופה ארוכה בזמן שהם בעצמם כבר מזדקנים.

רק 5% מסודרים במוסדות. ולכן זוהי בעית הקהילה שבמסגרתה נמצאים הזקנים, ובתוך הקהילה יש למצוא להם סידור.

באנגליה קיים ארגון של נשים רווקות שגרים יחד עם הוריהם שיצאו לפנסיה. יש שם כ-300 אלף נשים כאלה. בעיה זו מתפשטת בכל העולם, וגם בארץ היא רצינית והולכת ומחריפה. כיצד נתרגם לשפת המעשה, מנין נשאב את הכוחות, מה ינחה אותנו בטיפול בהורה? שאלות אלה ברצוננו לברר היום. נושאים אלה מעסיקים את כולם: בנים, רופאים, עובדים סוציאליים. נוסף לשאלות הכלליות, יש פרטים מעשיים: כיצד יתחלקו הבנים בעול? האם הבן ואשתו צריכים שניהם לטפל בהורה? מה יעשה בן שאשתו מסרבת לשאת בעול? או כאשר יש ילד חולה קשה במשפחה — כיצד זה משפיע על תפקוד המשפחה? וכיצד מטפלים בהורים שמצבם הנפשי התערער, ונוצר מצב של עימות? איך נתמודד עם כל אחת מבעיות אלו?

נזכר אני בילדותי, כשסבתי חלתה. הורי החליטו שסבתא תגור אצלנו, יחד אתי בחדר, ולכן אחי הצעיר היה צריך לצאת מהחדר כדי שסבתי תגור אתי. ואני עכשיו נזכר שהיה לי מאד לא נעים כאשר היא קמה בלילה או כשהיתה מתלבשת. דבר כזה מחייב היערכות של כל המשפחה. לא תמיד נותנים אנו את הדעת על ההשלכות לגבי כל אחד מהמשפחה.

הרב א. נבנצל

א. עקרונות:

השאלות שהציג היו"ר והבעיות הן חמורות מאד. אינני מתכוון לקבוע מסמרות הלכתיים. הזקנה היא כתר של קוצים¹. חוץ ממשא רבנו אין אדם שלא נס ליחו. ברצוננו לתת קוים למחשבה על מי מוטל העול. ואין לתת פה פסיקת הלכה לגבי כל נושא ונושא ספציפי, אלא לתת קוים כלליים.

1. שבת קנ"ב.

החיוב לטפל בבני אדם זקנים, מצות הקב"ה "והלכת בדרכיו"² והיא כוללת כל אדם, וכן "ואהבת לרעך כמוך"³ כוללת כל רעיו. וכן בשאלות של פיקוח נפש: זקן שמזניחים את הטיפול בו, במצבים מסוימים יש בו סכנת פיקוח נפש. לכאורה אין עדיפויות, פיקוח נפש של כל אחד ואחד בין צעיר בין זקן דוחה שבת ואיסורים אחרים כדי להצילו. לא לנו החשבונות על מידת חשיבות תפקיד של כל אדם בעולם. אלה חשבונות המסורים לקב"ה. אבל מצד שני — למרות שאין דוחין נפש מפני נפש, המשאבים לפעמים מצומצמים, אין לנו כח אדם וכן המצב הכלכלי פוחת — ויש קדימויות בסופו של דבר.

עקרונית — כאשר אין מי שיטפל באדם, כל אחד ואחד מעם ישראל צריך לטפל בו. יש לנו משנה הקובעת סדר קדימויות בהצלת חיי אדם (ולא מתייחסת דוקא למצות כיבוד הורים), ולפיה: כהן קודם ללווי, לוי קודם לישראל, תלמיד חכם קודם לכל, ועוד⁴. אולם כאשר באים אנו לברר את דיני הקדימה בישראל, קודמים הקרובים. מפני שמה שנוגע לציבור, הציבור יטפל. ולכן אף שעקרונית הסדר של המשנה קובע, על פי ההלכה נצטרך לפעמים לעקוף סדר זה.

כאשר לא מדובר בפיקוח נפש אלא בטיפול, יש כל מיני סוגי טיפול. אם אפשר להקל על האדם את ייסוריו — זה גובל בפיקוח נפש. "ייסורים מרים ממוות" (איוב יוכיח), ולכן ההלכה מתייחסת לייסורים במידה רבה. וכן לכבוד הבריות כגון אנשים שאינם אחראים לנקיון גופם מטריפות הדעת או מחוסר יכולת.

יש כלל: חייך קודמים⁵ — חובת האדם כלפי עצמו. אבל מאידך הגמרא תיכף אומרת: אם האדם יותר מדי מקפיד על עצמו — שקודם כל הוא יהיה בסדר — מובטח לו סוף לא טוב⁶.

אז איך לאזן את הדברים? אדם לא צריך להקריב את חייו למען מי שהוא אחר. אך האם חייב אדם להקריב אבר מגופו למען הצלת חברו?

נשאל הרדב"ז: אדם שהוטל עליו מטעם המלך שיכרתו לו את ידו, ולא — יהרגו את חברו, מה יעשה? ענה הרדב"ז: אדם לא חייב למסור את ידו כדי להציל את חברו. אף שאם יעשה דבר זה יקרא חסיד, בתנאי שאינו מסכן את חייו⁷. היום תהיה השאלה: האם אדם צריך לתרום כליה למען חולה? והתשובה: אם זה מסכן את חייו — אסור לעשות כן, ואם לאו — אינו חייב אך כשיתרום הוא נקרא חסיד⁸. בכל

2. דברים כח ט.

3. ויקרא י"ט יח.

4. הוריות יג.

5. ב"מ סב.

6. ב"מ ל"ג.

7. שו"ת הרדב"ז חלק ג' סי' תרכז (אלף נ"ב).

8. ע' שו"ת ציץ אליעזר. (ראה דר' א. שטינברג הלכות רופאים ורפואה [מוסד הרב קוק] שער ה' ערך ג' סעיפים 1-8 ובמראי המקומות שהובאו שם. — העורך).

שלב — חייו קודמים. אם יש לו מזון מצומצם הוא קודם. אבל אם חייו לא מצומצמים עליו לדאוג ביתר שאת לאחרים⁹.

ב. מצות הגוף ומצוות הממון:

לא כל אדם שיש לו קדימות כדיני הצלה יש חובת הגוף על המציל. החיוב מתחלק לגוף ולממון, ואינם דומים זה לזה. התורה חייבה: "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן"¹⁰: זו מצות הגוף, עלי לכבדו כגופי, אבל לא לאבד מממוני או לבטל מעבודתי¹¹.

טיפול בזקן — קדימות בגוף ולא בממון, כלומר: אין קדימות טיפול בזקן בממון על פני הצעיר.

חיוב התורה — כיבוד אב ואם: להשקות, להלביש. מורא: לא לחלוק עליו ולא להתווכח אתו¹², ועוד. וכן: אסור להכות כל אדם¹³, אך במיוחד הורים¹⁴, וכן מקלל אביו — חמור יותר¹⁵. וכן "ארור מקלה אביו ואמו"¹⁶, וחכמים אמרו גם בלב¹⁷, וזה כבר קלון. הוא יכול לתת להם את הארוחה ואת הבית הטובים ביותר — כל עוד הוא חושב דבר לא טוב על הוריו, כלומר שהוא מכבדם בגלל חיוב התורה ולא מתוכו, הרי הוא עובר על "קלון" ההורים.

מה קורה כאשר נטרפה דעתם של האב או האם? במצב שאין פיקוח נפש אין לכן רשות להכות את הוריו, ויש להעביר את הטיפול לגורמים אחרים¹⁸.

מה בענין זריקה להורים? אם יש אחר שיזריק להוריו — מה טוב. אבל אם הבן יכול לעשות ביתר מומחיות, יזריק הוא, כי הוא עושה זאת לרפואה ובמסירות¹⁹.

נפסק להלכה: אין התורה מטילה על הבן את הוצאות מחייתו של האב, אלא משקו ומלבישו ומנעילו מכספו של האב. אך אם אין לאב, יש לבן לשאת בהוצאות²⁰. ויכול לעשות זאת בכל מיני דרכים, למשל בעזרת בית אבות. אם יש כמה בנים מוטל החיוב על כולם.

9. עה"ש יו"ד ר"מ כ"ב.

10. ויקרא יט לב.

11. קדושין לג.

12. קדושין לא.

13. דברים כה ג.

14. שמות כא טו.

15. שמות כא יז.

16. דברים כז טז.

17. ספר חרדים.

18. שו"ע יו"ד ר"מ י'.

19. שו"ע ורמ"א יו"ד רמ"א ג'.

20. שו"ע יו"ד ר"מ ה'.

מעשה ברב חיים סולובייצ'יק זצ"ל שנודמן אליו יהודי שאמר לו שאביו חולה, וההלכה קובעת שאין הוא צריך להוציא הוצאות כדי לנוסע לאביו שנמצא רחוק מהעיר. ענה לו רב חיים — אינך צריך להוציא הוצאות — לך ברגל... כלומר, אפשר למצוא כל מיני סידורים כדי לקיים כיבוד הורים, ומוטל על הבנים לעשות למען הוריהם, כשממונם משמש כתחליף לגופם. כלומר, בשני מצבים חייב אדם להוציא ממון על מצות כיבוד הורים: כל זמן שהטיפול באב יכול להעשות בגופו — הוא מחוייב לזה, גם אם התחליף פוגע בממונו, וכן כאשר אין לאב ממון (מטעמי צדקה)

ג. האם אדם צריך לוותר על כבודו בשביל כיבוד הורים?

דמא כן נתינא ישב בין שרי רומי ובאה אמו והכתה אותו לפני כל השרים, והחפץ שבו הכתה אותו נפל לארץ. הוא התכופף כדי להרים את החפץ שנפל מידה²¹. לפעמים מרגישים אי-נחת בזמן טיפול בהורים, ואין זה פוטר ממצות כיבוד הורים. כבודו של נותן התורה עולה על כל כבוד אחר, ולכן אם האב מצווה על הבן לעשות דבר המנוגד לתורה, אסור לשמוע לו. אם האב ידרוש מהבן: תגור אצלי ואל תלך ללמוד תורה — מצד הדין אין הבן צריך לשמוע לו. אם האב אומר: אינני רוצה שתתחתן עם אשה זו — אין הבן צריך לשמוע לו, כי זוהי מצוה מן התורה²². האם יוכל אדם לומר: הרי אני לומד תורה, ולכן פטור אני ממצות כיבוד הורים? אין הוא יכול לפטור את עצמו, עליו לשלב את שתי המצוות.

ומה אם על הבן לנסוע לחו"ל כדי לטפל בהוריו? המגן אברהם פסק²³: שאפילו בשביל קרובים מותר לצאת לחו"ל בשביל לראותם, כל שכן בשביל הוריו, כאשר הטיפול בהם גובל בפיקוח נפש, הדוחה רוב מצוות התורה. היכרתי מקרה של בחור שרצה לבקר את סבתו, כי הרגיש שעליו לעשות כן. אבל אביו היה מסוכסך עם הסבתא ולא הרשה לו. מה יעשה? היות והוא צריך לעשות עמה חסד, אזי אביו שאינו מרשה לבקרה עובר בעצם על מצוות התורה של עשיית חסד. ולכאורה אין הבן צריך לשמוע לו. אלא שיש למצוא פתרון כדי לא להגיע לידי בזיון הוריו או לסכסוך אתם.

בהרבה מקרים אדם למד בבית הוריו את יסודות היהדות. באותם מקרים בהם הבן לא המשיך להתפתח בתחום התורני ולא יצא תלמיד חכם גדול, אלא שומר מצוות כממשיך את החינוך של הוריו — יש להורים דין של רב מובהק לגבי בנם, היות ורוב חוכמתו מהם, שכן מהם הוא למד את דיני התורה ואת יסודות האמונה היהודית. במקרים אלו החיוב לכבד את ההורים הינו מיוחד, וחייב בכבודם יותר מאשר בכבוד רב. כל שכן אם נשלח על ידי הוריו ללמוד בישיבה כשהם שלמו את הכסף עבור לימודו

21. קדושין לא. וגירסת עין יעקב המצוינת בשולי הדף.

22. שו"ע ורמ"א יו"ד ר"מ כ"ה.

23. תקל"א ז'.

ד. חיובי משפחה
הבעל כלפי אשתו:

כשם שחייב כמזונותיה חייב ברפואתה²⁴. בניגוד למה שנוגע להורים, שכיבודם היא חובת הגוף, אצל בעל ואשתו החיוב הוא מעיקרו כממון. ויש מחלוקת אם אדם צריך להשכיר את עצמו כדי למלא את התחייבויותיו שבכתובה²⁵. וכן יש מחלוקת אם אשתו יצאה מדעתה — אם הוא חייב למלא את התחייבויותיו כאשר אינו חייו לגור אתה²⁶.

כאשר הבעל נפטר, חייבים היורשים בדאגה לאלמנתו, אף ברפואה שאין לה קצבה²⁷. במקרה של גירושין — אין חיוב מזונות. אך היום פוסקים בתי הדין חיוב מזונות במקרה של גירושין.

אשה כלפי בעלה:

המצב הפוך ביחס האשה כלפי בעלה: מעשה ידיה לו וכו', אבל אין לה התחייבות כספית כלפיו. גם חיוב האשה לכבדו אינו מפורש בתורה. אולם בהלכה מצוי שהחיוב בכבוד בעלה כה חמור שפטרו אותה ממצות כיבוד הורים, כי היא משועבדת לבעלה ויש לו עדיפות על הוריה²⁸. ביטלו מצות עשה מהתורה של כיבוד הורים בשביל שלום בית, כי אם אשה תתמסר לדבר שהוא מחוץ לשלום הבית זה יגרום לפירוד. אם הבעל ישר, היא תוכל לדאוג להוריה, אולם חז"ל פטרו אותה מכבוד הורים כאשר בעלה אינו מרשה לה. אנו מוצאים גם מצוות אחרות שעליהם ויתרו חז"ל למען שלום בית, כמו נר חנוכה וכד'.

החיובים של האב כלפי ילדיו מוטלים על הבעל ולא על האשה. מעיקרו דין זה חל עד גיל 6, ומגיל 6 הוא מדין צדקה²⁹.

סבא וסבתא

לגבי סבא — הוזכר שנכד חייב בכבוד סבו: בן הבן חייב בכבוד סבו³⁰, אבל לפי דעה מסויימת בן הבת אינו חייב. וי"ל דכחיי אביו ואמו חייב. חידוש באחרונים: אם ההורים חסרי כסף חיוב על הנכד לדאוג להוריהם³¹.

24. שו"ע אה"ע ע"ט א'.

25. רמ"א אה"ע ע' ג'.

26. שו"ע ורמ"א אה"ע קיט ו'.

27. שו"ע אה"ע ע"ט א'.

28. קדושין ל':

29. כתובות מט':

30. רמ"א יו"ד ר"מ כ"ד.

31. ש"ך יו"ד ר"מ כ"ג.

בנוגע לחותן: חייב אדם לכבד את חותנו³², ולומדים זאת מדוד, שאע"פ שדוד כמעט נהרג ע"י שאול חותנו – בכל זאת כיבדו³³. אבל שלום בית דוחה כיבוד החותן.

גם כאשר אין דרישה מצד ההורים – אם ניתן צריך לסייע ולטפל. אין הבעל יכול לדרוש מאשתו לטפל בהוריו³⁴, ואם מכניסם לביתו יש אומרים שיכול³⁵.

כבוד הורה חורג:

עוד מהתורה: יש לכבד הורה חורג (נישואין שניים), וזה מצד הדין כל זמן שאכיו חי (או אמו חיה)³⁶. אולם אמרו חכמים שמצד היושר וההגינות גם כאשר כבר מתו – יש לכבד את בן/בת זוגם³⁷.

כבוד אח:

וכן נזכר בהלכה שחייב אדם בכבוד אחיו הגדול³⁸. האם זה רק הבכור או כל אח המבוגר ממנו? האם זה חיוב עצמי או חלק ממצות כיבוד הורים? אולי הדבר תלוי בדגש ששמים ההורים ביחס לבכור. ויש שאמרו: חייב אדם בכבוד אחי אכיו ואחי אמו

ה. קדימויות מדין צדקה:

ענין הצדקה בכללותה: כל יהודי חייב לתמוך בכל יהודי שהוא. הוא חייב לתת מממונו לאלה שאין להם ממון³⁹, וכופין בית דין אותו לתת צדקה⁴⁰. מה השיעור שאדם צריך לתת צדקה מממונו? חז"ל נתנו שיעור $\frac{1}{3}$ שקל בשנה⁴¹ (בערך ששה גרם כסף). למעשה רצוי שאדם יתן עשירית מכספו, ואפילו זה נחשב למידה בינונית. אמרו: לעשיר גדול מותר לתת יותר מחומש. אסרו לתת יותר מחומש לאדם בינוני, כדי שהוא לא יפול לעומס לחברה⁴².

32. שו"ע יו"ד ר"מ כ"ב.

33. באר הגולה שם.

34. שו"ע אה"ע פ' ד'.

35. רמ"א אה"ע פ' ד'.

36. שו"ע יו"ד ר"מ כ"א.

37. שו"ע יו"ד ר"מ כ"א.

38. שו"ע יו"ד ר"מ כ"ב.

39. דברים טו ז"א.

40. שו"ע יו"ד רמ"ח א'.

41. שו"ע יו"ד רמ"ט ב'.

42. שו"ע ורמ"א יו"ד רמ"ט א'.

ואיך לחשב את החומש או את המעשר? האם משכר ברוטו או נטו? נראה לי שיש מקום לחשב חלק מן המסים כצדקה.

קרובים קודמים בצדקה לשאר בני אדם. עניי עירו קודמים לעניי עיר אחרת. עניי ארץ ישראל קודמים לעניי ארצות אחרות⁴³. עניי ירושלים קודמים לעניי א"י⁴⁴. במצוה המוטלת על הרבים, כמו בית שיש להתקין בו מעקה, יש דעה שאומרת שאם אחד מהרבים אינו מוכן להשתתף, פטורים כולם ממצות מעקה. אולם במצות צדקה אין זה כך — אם אחד הבנים אינו מוכן לטפל או לתת צדקה, אין זה פוטר את האחרים ממצוה זו.

ו. נסכם את הדיון בטבלת הקדימויות הבאה:

חיובי האשה		חיובי האיש		
חיוב ממון	חיוב גוף	חיוב ממון	חיוב גוף	מספר הקדימה
היא עצמה	היא עצמה	הוא עצמו	הוא עצמו	1
אביה ³	ת"ח	אשתו	ת"ח	2
אמה	בעלה	הוריו ¹	אביו	3
הורה חורג	הוריה	ילדיו ²	אמו	4
אחיה הגדול	הורה חורג	הורה חורג	הורה חורג	5
קרובים אחרים	אחיה הגדול	אחיו הגדול	אחיו הגדול	6
עניי עירה	כהן	אבי אביו	אבי אביו	7
	זקן	חותנו	חותנו	8
	קרובים אחרים	קרובים	כהן	9
		עניי עירו	זקן	10
			קרובים	11
			שאר חולים	12

1. מדין צדקה.
2. עד גיל 6 ילדיו קודמין להוריו.
3. לאשה אין חיוב ממון כלפי בעלה וילדה.

43. שו"ע יו"ד רנ"א ג'.

44. שו"ת חת"ס יו"ד כל"ד.

שאלות מהקהל: האם לפי ההלכה יש לציבור, לחברה, אמצעים לכפות על אדם שיטפל בהוריו? אשר לחיוב ממון — הביטוח הלאומי והממשלה דואגים לכך. הרב נבנצל: לגבי כיבוד אב ואם אין בית הדין יכול לכפות אדם. רק לחץ חברתי מאפשר זאת, לא כפייה פיזית. אשר לממון — לא תמיד ההורים מקבלים קיצבה, וכאן בית הדין יכול לכפות, מצד צדקה, לפרנס את הוריו, ולא מצד הכיבוד. "ופקדתי את כל לוחציו" — הקב"ה עתיד לפקד את לוחצי ישראל, ואמרו גם על גבאי צדקה על שהם כופים ולוחצים על הצדקה...⁴⁵ היה מקובל להטיל צרכי צדקה ע"י כל מיני אמצעים כמו "קמחא דפסחא"⁴⁶ ועוד.

הרב סליי: אין מצב כזה שאדם "נזרק החוצה", כי הקהילה מחוייבת לטפל בו. הרב הלפרין (בתגובה לשאלת הרב סליי): האם זה פוטר את הפרט? שאלה: כיצד יש לחלק נטל כספי, כאשר יש מיני דרגה של קרבה? הרב נבנצל: הקרוב — קרוב קודם. שאלה: כאשר הכלה לא רוצה את הורי בעלה, האם יש זכות לסלקם? הרב נבנצל: אין לה זכות לסלקם כשאין סיבה מוצדקת. אך אם הסיבה היא למען שלום בית היא רשאית לעשות כן.*

היו"ר: ברשותכם נסיים את הסדנא. נודה כולנו לרב נבנצל, הדיון היה חשוב וההרצאה מאלפת. תודה רבה לכולם.

* ראה במדור הכיבולוגרפי להלן עמ' 103, ערך כ"ג. — העורך.
45. ב"ב ח:
46. רמ"א או"ח תכ"ט א'

☆☆☆

אמר שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: גדולה תשובה שמארכת ימיו ושנותיו של אדם. שנאמר: ובשוב רשע מרשעתו — הוא יחיה.

מסכת יומא דף פ"ו עמ' ב',
תנא דבי אליהו רבה פ"ו,
הובא בספר והארכת ימים, עמ' ל"ב.

☆☆☆

מינוי על "אסיא"

הינו שי נאה לידיד, לרופא ולאיש ההלכה.

פרטים ראה עמ' 109